

Լ Ե Չ Ո Ւ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԺ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

Համարք , բարին ու գեղեցիկը խնդրել
միակ վախճանն է մարդու :

Ռ. Ս. Տ.

ԽՄԲԱԳԻՐ—ՏԷՐ

Հ. ՍԵՐՈՎԱԲԷ ՏԵՐՎԻՇԵԱՆ

ՕԳՈՍՏՈՍ. — ԹԻՒ Տ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

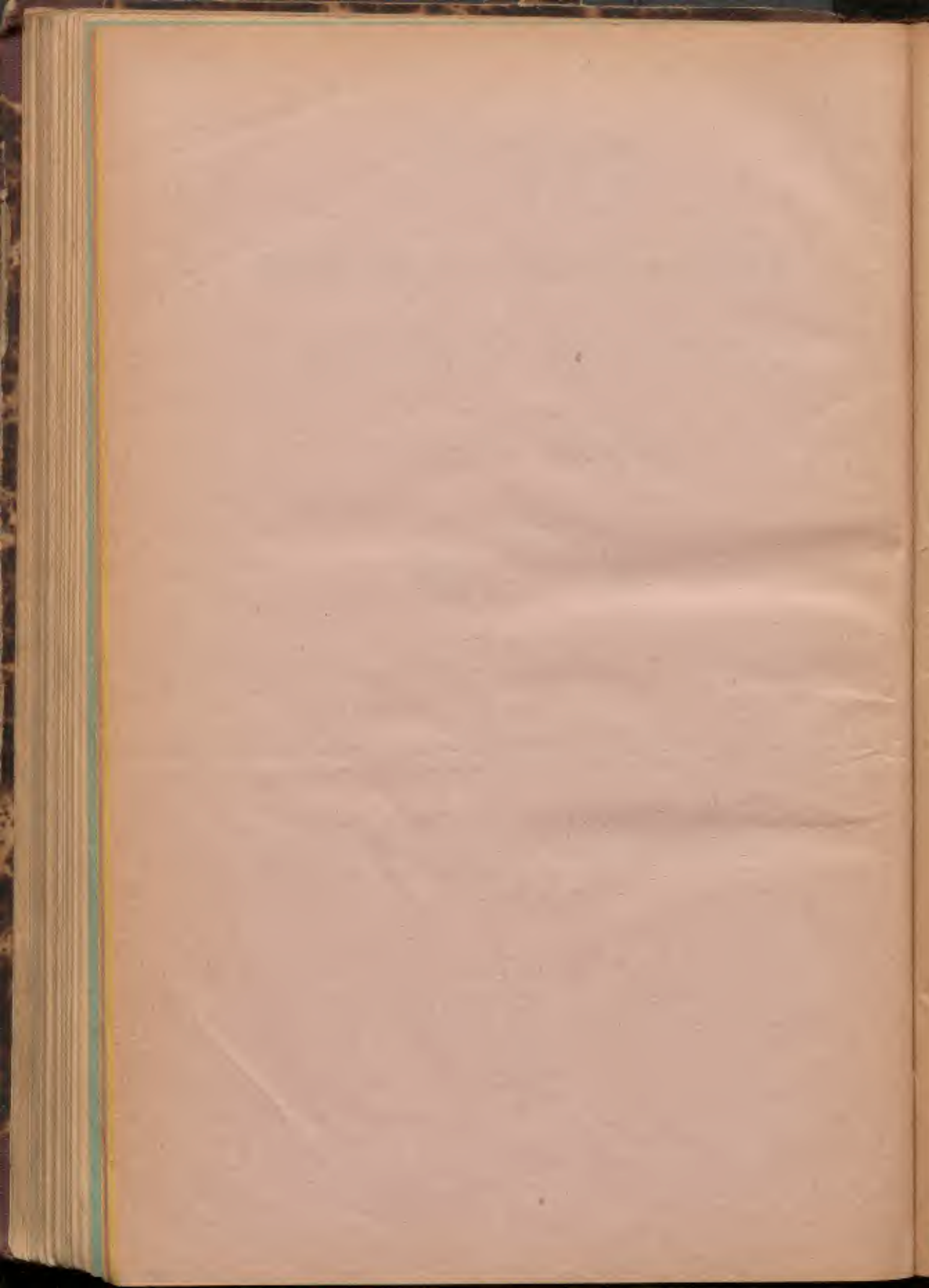
Աստուած եւ Համաստեմութիւն : — Հայական Զ: — Ասու-
գարանական: — Վարդապետ, Հրեշտակ, Ապոստոլական, Ներսէս,
Առաք, Ապիստակ:

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ

(Արամեան)

1887

Լ Ե Չ Ո Ւ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ԴՐԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՅՑԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ

Նիւթականութեան եւ Համաստուածութեան դատապարտութենէն կը հետեւէր հարկաւ թէ ոչխարհս չի կրնար ըմբռնուիլ ներքնաշխարհիկ (immanent) պատճառով մը, որով կը ստիպուէինք ընդունիլ զանցական, գերաշխարհիկ (transcendant), անձնաւոր պատճառ մը. այժմ կը մնայ ասոր գոյութիւնն ապացուցանել դրականապէս :

Տուչականութիւնն կամ Աւանդականութիւնն (traditionalisme) և Էպիստեմականութիւնն (epistemologie) երկու հանդիպակաց կողմերէ ընդդէմ կը մաքաւին, թէ Աստուծոյ գոյութիւնն ապացուցանելի չէ :

Տուչականութիւնը կը պնդէ թէ մարդկային միաբն ինքնին անբաւական է Աստուծոյ գոյութիւնն ապացուցանել, և Աստուծոյ ծանօթութիւնն սկզբնական յայտնութենէն ընթացիկ է և մարդկային ընկերութեան մէջ աւանդութեամբ կը պահուի և իւրաքանչիւր անձ զայն քարոզութեամբ կ'ուսանի : Ուստի և այս աղանդաւորաց կարծեաց համեմատ Աստուծոյ վրայ ամէն ծանօթութիւն՝ յայտնութեան և հաւատոյ վրայ հաստատուած է : Սակայն այս՝ խախտու վարդապետութիւն մըն է : Վասն զի հաւատացեալն որպէս զի կարենայ իբրեւ աղբիւր ճշմարտութեան ընդունիլ Աւանդութիւնն, ինքնին կարողութիւն ունենալու է գիտութեան : Այսպէս, օրինակի աղաքաւ, որպէս զի հաւատով կարող ըլլանք Աստուծոյ գոյութեան վրայ ապահովիլ, պէտք ենք մտօք

վստահիլ մարդկային ընկերութեան իբր այս նիւթիս մէջ խարեւ չկրցող հեղինակութեան: Սակայն մեր միտքն այսպիսի ընկերութեան կամ ընդհանուր համաձայնութեան չի կրնար հաւատք ընծայել (վասն զի եթէ անհատին միտքն անբաւական է զՍտուած ճանչնալու, նոյնպիսի է նաեւ անհատական մտաց գումարն որ է: ընկերութիւնն), ցորչափ չի ճանչնար թէ նա աստուածային յայտնութեան աւանդապահն է: Ուրեմն միտքն որպէս զի կարենայ Աւանդութեան հաւատալ, պէտք է նախ ասպահովութեամբ գիտնալ թէ Աստուած կոյ եւ Յայտնութիւն ըրած է: Ասկէ զատ Աւանդականութիւնն աստուածային յայտնութեան խօշ եռանդէ մը շարժած՝ ասոր բանաւորապէս հաստատութեան հիմունքը կը քանդէ:

Էպիսոսականութիւնն Աստուծոյ գոյութեան ասպացոյցներուն դէմ կը զինի վանոնք աւելորդ համարելով: Սա կը պընդէ թէ մենք նկատողութեամբ (intuition) անմիջական ստուգութիւն ունինք Աստուծոյ գոյութեան վրայ, որով ամէն ասպացոյց անպէտ կը մնայ: Դարձեալ կը յանդգնի ըսել թէ Աստուծոյ գոյութիւնն ինքնին յայտնի ճշմարտութիւն մըն է զոր հարկ չկայ ասպացուցանել: Սակայն ընդունիլ թէ մենք անմիջական կերպով Աստուծոյ տեսութիւնն ունինք՝ կամայական ու անհիմ ենթացողութիւն մըն է: Մեր գիտակցութիւնն կը վկայէ թէ Աստուծոյ վրայ նկատողական ծանօթութիւն չունինք, ուստի եւ Աստուծոյ գոյութիւնն ինքնին յայտնի ճշմարտութիւն մը չէ մեզի: Իրաւ է գոյութիւնն Աստուծոյ էութենէն անբաժանելի է, ուստի եւ զայս անմիջորդապէս նկատողին համար, այն՝ աւանց միջնորդի ստոյգ ճշմարտութիւն մըն է: Սակայն մեր սահմանափակ միտքն ոյգպիսի անմիջական նկատողութենէ զուրկ է աստ, ուստի եւ մեր Աստուծոյ ծանօթութիւնը միջնորդական է: Իսկ Աստուծոյ գոյութեան ասպացոյցք՝ այն միջնորդքն են ահա, որոնցմով միտքն Աստուծոյ ծանօթութեան ստուգութեամբ կը հասնի:

Ուրեմն ոչ անկարելի եւ ոչ աւելորդ է Աստուծոյ գոյութեան ասպացոյցներ տալ: Մարդկային միտքն այնչափ կարճատես չէ որ ինք իրմէ չկարենայ զԱստուած գտնել, բայց

նաև ոչ այնչափի հեռատես՝ որ կարող ըլլայ լոկ նկատողութեամբ Աստուծոյ գոյութեան վրայ անմիջնորդական և ամէն ապացոյցէ գերազանց ստուգութիւն ունենալ: Մանաւանդ թէ պէտք է մարդ խորհողական տաժանելի գործողութեամբ մը զայն ստանալ: Բայց Աստուծոյ գոյութեան ապացոյցք չեն գիտեր մեկնել Աստուծոյ ծանօթութեան իրական ծագումն: Աստուծոյ գաղափարն իրապէս կը ծնանի կրթութեամբ եւ ուսմամբ, նոյնպէս նաև անձնական խորհրդածութեամբ, որ՝ ինչպէս կրնանք ընդունիլ՝ բարձրագոյն նախախնամութենէ մը առաջնորդուելով՝ աշխարհի անձնաւոր արարչի մը գոյութիւնը կ'եզրակացնէ ինքնին ակամայ: Վերագոյն յիշուած ապացոյցներուն նպատակն է մեր որեւիցէ կերպով Աստուծոյ վրայ ստացած ծանօթութիւնն արդարացնել, Աստուծոյ աղօտ գիտակցութիւնն պայծառ եւ որոշ ըմբռնել վերստին գիտնականօրէն, նոյնպէս ցուցնել Հնարաւորութիւնն որ միաքն ինքնին Աստուծոյ գոյութեան վրայ կրնայ համոզում գոյացնել, որով կը յայտնուի թէ անջատագովելի եւ մտաց հակառակ է անաստուածութիւնն՝ թէ տեսական ըլլայ եւ թէ գործնական:

Մարդկային միտքը հարկաւ զԱստուած ճանչնալու կարող որ դրինք, կը խնդրենք արդ թէ որպիսի ինչ է այդ կարողութիւնն: Ոմանք կը պնդեն թէ մարդկային հոգին անմիջնորդական գիտակցութիւն ունի Աստուծոյ վրայ եւ անոր լուսով կարող է միայն գերաշխարհիկ Աստուծոյ գիտական ծանօթութեան հասնիլ: Յայտնի է՝ մարդու հոգւոյն մէջ չի կրնար բնածին գաղափար գտնուիլ Աստուծոյ՝ որոշ ու պատրաստ (ապա թէ ոչ անկարելի էր մեկնել զանազան ձեւերն, զորոնք Աստուծոյ գաղափարն ունեցած է այլ եւ այլ ազգաց քով), այլ առ առաւելն միտին եւ անորոշ: Մարդկային հոգին բնածին գաղափար բնաւ չունի, այլ կը ստանայ նախ փորձական աշխարհի գաղափարներն եւ յետոյ ասոնցմէ վեր կը բարձրանայ, ինչ ինչ հիմնական ճշմարտութեանց կամ ինքնին ծանօթ սկզբանց (principia per se nota) միջոցաւ, զգոյութենէ վեր աշխարհի՝ Աստուծոյ: Այս առ Աստուած անցքն հոգին գիւրաւ կը կատարէ, վասնզի սիրտն անցաւո-

րէն զժգոհ՝ կը հառաչէ ու կը խնդրէ միշտ անանցական եւ անսահմանական բարութիւնն :

Աստուծոյ գոյութիւնն ասպացուցանելու երկու հնարաւոր եղանակ կայ, մին՝ ի յառաջադունէ՝ Աստուծոյ էութենէն եւ միւսն ի յետնադունէ՝ Աստուծոյ գործողութենէն : Կամ Աստուծոյ լոկ գաղափարէն իւր գոյութիւնն հանելու կը ջաննք, կամ տուեալ իրականութենէն սկսելով կ'ասպացուցանենք թէ անոր պատճառն Աստուած միայն կրնայ ըլլալ : Ի յառաջադունէ ասպացուցումն հախօսական ալ կը կոչուի, իսկ ի յետնադունէ՝ կը բաժնուի երեք՝ այսինքն *schématique* (կոսմոլոգիկ) (*cosmologique*), *épistémologique* (էպիստեմոլոգիկ) եւ *psychologique* (հոգեխօսական) : Մեր հետազոտական ընթացքին մէջ երեւան պիտի ելլէ որ էպիստեմոլոգիկ ասպացոյցն մարդկային մտաց համար հաստատութիւն չունի, ուստի եւ մենք միայն ի յետնադունէ կրնանք Աստուծոյ գոյութիւնն եզրակացնել : Իսկ այս ի յետնադունէ ասպացոյցը դարձեալ իրարու յարաբերութեամբ պէտք են նկատուիլ, որ մէկզմէկ ամբողջացնելով ու զօրացնելով միահաղոյն լիպզօր կ'ասպացուցանեն զանցական, անձնաւոր Աստուծոյ գոյութիւնն :

Ք Ն Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տ . ՔԱՐԱՔԱՇԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՆ

Մեր յօդուածն որու վերնագիրն էր «Քննութիւն քննադատութեան Տ . Քարաքաշեանի», ոչինչ թշնամական կը բովանդակէր այլ լոկ քննութիւն մըն էր, թէ արդեօք Քրննադատն ունէ՞ր կարողութիւն մեր գործին որակասութիւնը ճանչնալու եւ յօժարութիւն՝ զայն խոստովանելու : Արդ նոյն անձին անուանեալ քննադատութենէն (որ զրադատութիւն ու սուտակաստատութիւն մըն էր) միայն հանուած իրական պատճառներով ասպացուցած էինք առանց ակնածութեան՝ թէ նա այն երկու պահանջուած քննադատական յատկութիւններէն միանգամայն անմասն էր զժբախտութեամբ :

Ասոր դէմ, ինչպէս բնական էր, զայրացաւ սաստկապէս եւ ծանր աշխատութիւն յանձն առնելով, ինչպէս ինքնին կը խոստովանի, ջանաց պատասխանել որպէսզի վտանգեալ համբաւն ազատէ: Սակայն, ինչպէս յայտնի է տուած խեղճ պատասխանէն, մեր գրութեան բուն նպատասխանելի մասերն անպատասխանի թողլով՝ լռելեայն ընդունեցաւ թէ ինք իրբեւ լեզուաբան եւ լեզուաբան ստուգիւ անկարող է, ուստի եւ մեր վճիռն արդար եւ ճշմարիտ: Այն երկայնաձիգ ճառն զոր յօրինած է ինք զինք պաշտպանելու եւ միամիտները պատրելու նստատակաւ՝ ամբողջ էութեամբն հիւսուածք մըն է ինստակորթեանց: Ահա պատճառներն:

Նախ կը սկսի գանգատիլ թէ կը թշնամանեն զինք, անշուշտ անձեռնհաս կոչելով, եթէ կարենար ցուցնել թէ ձեռնհաս է, իրաւունք կը ստանար մենէ տրտնջելու թէ թշնամանք կը խօսինք: Այս չկրցաւ ընել, ուրեմն մենք ճանշեցնելով զինք՝ իրեն եւ ուրիշներուն, թշնամանած բնաւ չենք կրնար համարուիլ: Այլ կատարած ենք օգտակար գործ մը՝ պատրանքէ ազատելով իրաց վիճակին անտեղեակներն: Իսկ եթէ գարձեալ այս մեր արդար գործողութեամբ եւս թըշնամանեալ կը համարի նա զանձն, մեր չէ յանցանքն այլ իւր, որ յախուռն ձեռնամուխ եղաւ պարսաւելի գործի մը՝ առանց կանխաւ մտածելու միասակար հետեւանքն: Մենք իրաւունք ունէինք բովանդակ ճշմարտութիւնն հրապարակ հանել աներկիւղ, որպէսզի կեղծաւորութիւնն խայտառակենք: Եթէ կայ մեր գրութեան մէջ ձրի թշնամանք մը, թող ցուցնէ հակառակորդն: Յանցաւորին լսելեաց իրբեւ թշնամանք կը հնչէ անաջառ կշտամբանքն: Արդ ստախոսութիւն է գեղ թշնամանադիր անուանել ուր ստոյգ թշնամանք չկայ, այլ արդար պատուհաս: Քննադատը ծանր յանցանք գործեր էր ձեռնհասութեան չափը չճանչնալով: Զայս կրնար լռութեամբ թերեւս քաւել, այլ տալի ծանրացուց նորանոր իմաստակութիւններով, զորոնք ստորեւ կը տեսնենք:

Մենք քննադատին լեզուաքննական անձեռնհասութիւնն որպէսզի ճանչնայինք, պէտք չունէինք ծածկադիտութեան, ինչպէս նա կը պահանջէ: Բաւական էր ծանօթ քննադատ-

տուութիւնն իւր լեզուագիտական ու լեզուաքննական խեղճ վիճակն երեւան հանելու, ինչպէս որ մանրամասնօրէն ըրած էինք: Լեզուագիտական ծանր սխալանաց դէմ զորոնք յանդիմանեցինք, եթէ կարենար նա ինք զինք արդարացնել, այն ատեն մենք մեր վճիռն ետ կ'առնուինք: Ս. յնալիսի սխալներ էին անոնք, զորոնք համեմատական լեզուագիտութեան նորընծայ աշակերտն իսկ չէր կարող գործել, որմէ մենք ամենայն իրաւամբ կը հետեւցնէինք թէ Քեննադատն այն դիտութեան չունի ոչ միայն մասնագիտութիւնն այլ եւ ոչ հանրական ծանօթութիւնն: Թող պարծի միշտ թէ այս ինչ եւ այն անուանի հեղինակները կարգացած եւ անոնց հասու եղած է: Թող պնդէ միշտ թէ ոչ միայն տեղեակ է լեզուաքննական սկզբանց եւ համեմատական եղանակին, այլ նաեւ նոյն դիտութեան ուրիշ մասնական խնդիրներուն ալ ծանօթութիւն ունի: Թող քարոզէ որ լեզուաքննին մատենագրաց ոչ միայն հետազօտութիւններն, այլ նաեւ մակարեւրութիւններն եւ նոյն իսկ հակասութիւնները գիտէ: Ս. յսչափ եւ այսպիսի հմտութեամբ զարդարուած խեղճ Քեննադատն որչափ զարմանալի է երբ չի գիտեր կամ չի խոստովանիր թէ իւրաքանչիւր լեզուախոյզ հեղինակք, որոնց կարծեմք լոկ անունները լսած է, մեր վիճական խնդրոյն վրայ որպիսի կարծիք ունեցած են, ուստի եւ խոստովանութեամբ՝ հնդերոսական նախալեզուին դոյութիւնը տակաւին լոկ հետաքրքրական ու տարակուսական կը համարի, երբ այժմ չկայ համեմատող լեզուագէտ մը որ նոյն իսկ վայրկեան մը երկրայի այս նկատմամբ, Քարաքաչեան՝ լեզուաքննին մատենագիրներու հետազօտութեանց ավացուցական եւ լոկ հաւանական արդիւնքն իրարմէ զանազանելու չափ դատողութիւնն չիցուցներ, եւ հնդերոսական նախալեզուի դոյութեան խնդիրը գիտէ խառնել հնդերոսական նախատոհմին բնագաւառին խնդրոյն հետ, երկուքին ալ անխտիր նոյնչափ հաւանականութիւն տալով, որ մեծ համապատասխան նշան է: Դարձեալ հեղինակաց, որոնց ընթերցուածով կը պարծի, տեսութեանց վրայ զոր ունեցած են նախալեզուի դոյութեան մասին, գիտէ անաչառ պատմաբանի խղճիւ սխալ տեղեկութիւններ տալ գի-

սուութեամբ կամ անգիտութեամբ⁽¹⁾ : Դժբախտութեամբ չըլլալով ինքնին բանասէր ու լեզուագէտ (իւր օտար լեզուաց ծանօթութիւնն՝ որչափ կ'երեւայ ըրած՝ սխալ կոչումներէն՝ լոկ բառարաններէ է եւ նոյն լեզուաց՝ թուլ բանասիրական՝ եւ ոչ քերականական մասին հմտութիւն ունի), լեզուաքննական նիւթի մէջ ուղիղը չի կրնար թիւրէն զատել եւ բաւական հմտութիւն չունեցող հին մատենագրի մը խօսքով կ'ուզէ դէմ ելլել նորագոյն եւ հմաագոյն հեղինակաց , եւ կը սխալի մանաւանդ անգիտանալով թէ ինչպէս ամէն գիտութեան նոյնպէս համեմատական լեզուագիտութեան մէջ յառաջդիմութիւն կայ միշտ , եւ այժմ չկայ լեզուաքննին մը որ հնդեւրոպամայր նախալեզուին գոյութիւնն ազդեցեցեալ ճշմարտութիւն չխոստովանի : Ահա այս կերպով կը ճգնի Քննադատն իւր լեզուագիտական հմտութիւնն ուստի եւ մեր գործը դատելու ձեռնհասութիւնն արդարացնել : Ինչ ցաւալի իմաստակութիւն :

Բայց Քննադատին այս պարսաւելի արուեստն յուեզոյն կերպարանք կ'առնու երբ կը սկսի խնդրոյն մերձենալ եւ աշխատիլ խախտելու մեր սլաոճառաց զօրութիւնն , որոնցմով հնդ․ նախալեզուին գոյութիւնն ազդեցուցեր էինք համառօտիւ : Այսպէս կը գրէինք․ Նախալեզուին գոյութիւնն «այնչափ ստոյգ է որչափ մօր մը որ յուստնէր՝ ծնած է . վասնզի անմայր դուստր ոչ ոք կրնայ ըմբռնել» : Այս այնչափ յայտնի ճշմարտութիւն մըն է , զոր ուրանալ կարելի չէ : Արդ զայս ընդունելէն ետեւ , նորանշան իմաստասիրութեամբ , պիտի ըսէի իմաստասիրութեամբ մը , կը սրահանջէ մեզմէ Քննադատն՝ որ նոյն դատերաց հարմարայր ըլլալն ասպացուցանենք : Այո , մարմնոյ սերնդեամբ կարելի է՝ դատերը լոկ համահայր ըլլան իսկ համամայր չըլլան . իսկ արմատական ու բառական սերունդն հօր ու մօր զանազանութիւն չի առնիր . ուստի եւ յուստ բառեր՝ այս անունը չեն կրնար կրել

(1) Մասենագրաց՝ զորոնք քննադատը կը յիշատակէ՝ այս նիւթի վրայ ունեցած կարծիքն ընթերցողը կրնան գտնել մեր շնորհ . Նախալեզուին պատկան մասին մէջ :

առանց հաւանայր ըլլալու : Բայց նաեւ ուրիշ կերպով ցուցըցեր էինք հաւանայրութիւնն , ըսելով . « Թէ հնգեւրոսական ծանօթ լեզուները դուստր միայն են նախամօր մը կամ իրարու քոյր միայն՝ յայտնի է իրենց նմանութենէն ու տարբերութենէն : Որովհետեւ նման են դուստր են եւ քոյր . իսկ մայր չեն՝ որովհետեւ տարբեր են իրարմէ » : Բայց Քննադատն որ իմաստակութեամբ կ'ուզէ անուանի ըլլալ, նոյն մեր վճիռը մատնանաւոր նմանութեան ու տարբերութեան տանելով կը պատասխանէ . « Երկու կամ աւելի անձանց ոչ նմանութենէն կը հետեւի բացարձակապէս թէ քոյր են եւ ոչ տարբերութենէն կը հետեւի՝ թէ անոնց մին միւսներուն մայր չէ : Միթէ նմանութիւն եւ տարբերութիւն չէ՞ր տեսնուեր , եթէ այն լեզուաց մին լինէր նախնական (եւ զայս կը նշանակէ մայր բառը) եւ մնացեալներն այն միովէն լինէին բղխեալ , եւ կամ , առած լինէր մին միւսէն , ինչպէս կ'ըսեն իսկ լեզուագէտներէն ոմանք՝ տեսնելով որ նոյն կամ նման բառք ամենուն մէջ միանգամայն չեն գտնուիր » : Գեղեցիկ տրամաբանութիւն : Բայց մենք ո՞ւր խօսք ըրինք անձանց նմանութեան կամ տարբերութեան վրայ : Բառերու սերնդեան վրայ միայն կը խօսինք , ուր մեր ըրած պատճառաբանութիւնն անժխտելի է : Այո՛ , նոյն նմանութիւնն ու տարբերութիւնը կրնար նաեւ գիտուիլ եթէ մեր դուստր անուանած կենդանի լեզուներէն մին կարենար մայրութեան իրաւունք ունենալ : Սակայն համեմատական լեզուագիտութիւնն այժմ ապացուցած է , որ անոնցմէ եւ ոչ մէկն այս իրաւունքն ունի , ոչ հնդկին , ոչ հին բախտրիականն եւ այլն եւ այլն : Սակայն այս ըսածնիս ըմբռնելու համար՝ պէտք է գոնէ փոքր ինչ ուսանիլ այն կենդանի լեզուներն , զորոնք հիմա խոյր կամ դուստր անուամբ միայն կը յորջորջէ գիտութիւնն : Օրինակներէն զոր մեր առաջին գրութեան մէջ յառաջ բերինք՝ կրնար գիւրաւ տեսնել Քննադատն , որ անոնց մայր ձեւերն եւ ոչ մէկ դուստր լեզուի մէջ կը գտնուին : Իսկ մենք չենք գիտեր այնպիսի լեզուագէտ մը որ քոյր լեզուաց նմանութիւնն՝ ամէն բառի մէջ լոկ փոխառութեամբ մեկնէ , միամիտ Քննադատէն պատ , որ անհեղեղ եւ անըմբռնելի վարդապետութիւններէ

բնաւ չի խորչիր : Բայց երբ կը տեսնենք որ կան բառեր եւ այն շատ կարեւորներէն որ ամէն քոյր լեզուաց մէջ չեն գտնուիր երբեմն՝ ինչպէս ֆոյր բառին լծորդը զոր Յոյնը չունի, սակէ մասնագէտն երբեք չի կրնար հետեւցնել թէ հնդ. լեզուաց վրայ դիտուած նմանութիւնը սերնդական չէ, այլ լոկ փոխառութեան արդիւնք է : Յոյնը ո՞ր գիտէ որ ծածուկ սլառ-ճառով բուն հին հնդեւրոպական հասարակաց բառը տակաւ կորուսանելով՝ զայն փոխանակեր են յետոյ ἀδελφός, բառով, որ ἀδελφός (եղբայր) ին իգական ձեւն է, թէեւ ունին նաեւ φρατήρ (ընկեր, զովոր) :

Ձկարենալով տկարացնել այն պատճառաց զօրութիւնն, որոնցմով հնդ. նախալեզուին գոյութիւնը կ'ապացուցանէինք, բազմաթիւ զարմացականներու թութ գինուք կը յուսայ զմեզ յաղթահարել սրամիտ ֆինադատոն, որ գոնէ այնչափ կրնար տեսնել որ մենք խնդիրն երբեք չենք փոխած եւ ոչ անկէ չեղած, նա եւ ոչ աշխատած ենք ընդունել տալու ինչ որ ինք արդէն չի մերժեր եւ ոչ վերջապէս անպէտ բացատրութիւններով թուղթ մրոտելու կամ սխալ վճիռներով միամիտները կամ տգէտները սլատրելու փափաք յայտնած ենք, վասնզի իմաստակութեան արուեստին՝ անհմուտ ենք մենք : Համառօտիւ մեկնած ենք միայն լեզուաքննական եղանակն, որով այս գիտութիւնն համացեղ կենդանի լեզուաց միջնորդութեամբ նախացեղ մայր լեզուին գոյութիւնն որ այժմ չկայ, ստուգութեամբ կ'ապացուցանէ, ինչպէս ապահով ենք թէ հաստատապէս համոզուած են ամէն ուղղամիտ ընթերցողք : Կը հարցնենք արդ կրնա՞ն հաւնացեղ լեզուներ գտնուիլ առանց նախացեղի մը, երբ հաւնացեղութիւնն ուրիշ բան չի նշանակեր եթէ ոչ սեռնդարան վիտեմի միութիւնն կամ նոյնութիւնն : Բայց մեր տրամաբան ֆինադատոն առջինը կ'ընդունի, երկրորդը կը մերժէ. վասնզի ինք, եթէ չենք սխալիր, պատմաբանական ընդարձակ հմտութեամբ կրնայ ենթադրել իմաստակօրէն, որ հնդեւրոպական դուստր լեզուաց բառերուն վրայ դիտուած սակեմ նմանութիւն չի փոխառութեան հետեւանք : Ուստի եւ այն ազգերն որ հայր, մայր եղբայր, ֆոյր եւ այլն բազմաթիւ գաղափարներն իրարու նը-

ման բառերով կը բացատրեն, իրարմէ փոխ առած են՝ առ-
եւտրական եւ ուրիշ յարաբերութիւններով: Բայց մեր բազ-
մահմուտ պատմաբանն անշուշտ կարող է տեղեկացնել զմեզ
նաեւ թէ ծանօթ հնդեւրոպազարմ ազգերն (Հնդիկք, Զան-
դիկք, Պարսիկք, Հայք, Սլաւք, Հռոմք, Յոյնք եւ այլն)՝
դորոնք մենք մեկ նախասոհն եւ նախալեզուն սերած կը
համարինք, ինք անոնց ծագումն ի՞նչպէս կ'ըմբռնէ ու կը
մեկնէ: Կամ որ առեւտրական, տեղական, բռնական, պե-
տական եւ այլն յարաբերութիւնք հարկադրած են զանոնք
իրենց բնիկ ընտանեկան բառերէն հրաժարիլ եւ անոնց
տեղ հնդեւրոպացի ազգի մը բառերն ընդունիլ: Դարձեալ
կը խնդրենք պատմաբանօրէն համոզէ զմեզ թէ արդի
հնդեւրոպացի կենդանի ազգերէն որն արդեօք այնչափ հզօր
գտնուեցաւ ամենայն նկատմամբ, որ միւս այլատոհմ օտա-
րալեզու ժողովրդոց իրենց մայրենի բարբառն իսպառ մոռ-
ցնել տուաւ եւ իւր սեպհական լեզուաւ զանոնք բոլորովին
խմորեց: Si tacuisses, Cicero mansisses:

Քննադատն զմեզ նաեւ չհասկնալ կը կերպարանի, թէ եւ
չատ որոշ բացատրած էինք մեր միտքը: Կը զարմանայ թէ
նախալեզուին գոյութիւնը ցուցնելու պահուն՝ լեզու բառը
կը վերցնենք եւ ձեռք կը դնենք զործածենք: Թող ընթերցողք դա-
տեն թէ հայերէն ուրիշ կերպ կրնայինք մեկնել: Արդեօք ինք
ալ այնչափ չէ՞ր հասկնար թէ լեզու այլ եւ այլ բառերու ժո-
ղովածոյք է եւ այս վերջիններն առանձին՝ չեն կրնար լեզու
կոչուիլ: Եւ դարձեալ անոնց հին կերպարանքը մեկնելու հա-
մար՝ հարկաւ պիտի դործածէինք ձեռք բառն: Ահա քոյր լե-
զուաց կենդանի բառերուն նոր ձեւերէն (իրարու հետ հա-
մեմատելով թէ բաղաձայնից եւ թէ ձայնաւորաց զանազան
որպիսութիւններն որ հաստատուն յարաբերութիւն ունին
մէկ մէկու) կը հանենք: Նախամայր ձեւերն եթէ բայական
արմատներու եւ եթէ այլ եւ այլ բառերու, որոնց գումա-
րէն յետոյ կը կազմուի նախալեզուն գոնէ ըստ գլխաւոր
տարբերաց: Եւ զայս այսպէս կոչելու ստիպուած ենք, որով-
հետեւ ծանօթ լեզուներէն եւ ոչ մին (եւ կամ դուռ ուրեք)
ունի բառերու այնպիսի (մայրենի) ձեւեր, որոնցմէ կարենան

միւս (գուստր) ձեւերն իրենց մեկնութիւնն առնուլ:

Այս շատ պարզ ու բնական եղանակն զոր քանի մը օրինակներով ալ մեկնեցինք՝ մեր Քննադատն ըմբռնել չ'ուզեր եւ կը պնդէ թէ «Այլ եւ այլ (համացեղ) լեզուաց բառերուն համեմատութենէն կը հետեւի նորա ազգականութիւնը կամ մերձաւորութիւնը եւ ոչ նոր լեզու կամ արմատ...»: Այս վերջինը գտնելու համար հարկաւոր է քննել ու տեսնել թէ այն բառերուն որք երկու լեզուաց միոյն մէջ մեկնութիւն կամ ստուգաբանութիւն ունի, եւ այս գործողութիւն կ'ըսուի յոժուումն (analyse) եւ ոչ համեմատութիւն»:

Արդ որովհետեւ կը գտնէ ինք թէ կեղծեալ պարսկերէն կոլ խրոյ կամ վարոյ, եւ կեղծեալ զարձեալ նոյն լեզուաւ խաճաւոյ կը նշանակէ⁽¹⁾, ոչ միայն աս բառերուն արմատները կը գտնէ այլ եւ կ'ըսէ թէ նոցա նախնական ձեւը պարսկերէնի մէջ է:

Այդ կոյր առարկութեան դէմ բաւական խօսեցանք, այնպէս որ Քննադատն, եթէ ուզէր, կրնար աչուրները բանալ: Մենք կ'ըսենք, ընդհակառակն, զարձեալ թէ (համացեղ) բառերու համեմատութենէն եթէ փոխութիւն կրած են, կրնանք նոյն բառերուն այն ձեւերն հանել, որոնք անփոփոխ կամ մայր ձեւեր էին տակաւին, երբ նոյն լեզուներն խօսող ազգերն մէկ տոհմ եւ մէկ լեզու էին: Այս գործողութիւնը լոկ համեմատութիւն է, հոս լուծում չկայ, բայց նաեւ ծանօթ ծանօթի հետ կը համեմատուի անծանօթն երեւան հանելու համար եւ այս անծանօթն է նախաղեզուն կամ բառի ձեւերն՝ որոնք մայր են իրենցմէ ծնած ուրիշ ձեւերուն: Այսպէս, օրինակի ազագաւ, երբ գուստր լեզուաց քոյր նշանակող բառերէն իրրեւ նախաղեզուի բառ դրինք svasar հընդկական ձեւն որ իրապէս գոյութիւն ունի նոյն լեզուին մէջ, անոր համար էր որովհետեւ լեզուաքննական օրինաց համեմատ, զորոնք ուսանելու էր Քննադատն, նոյն հնգիկ ձեւն

(1) Մենք եւ ոչ մէկ լեզուէ այսպիսի բառեր չենք ճանչնար, միայն կեղծեալ կրնայ թուրքերէն «շրջող» նշանակել: Որպիսի՞ ուշադրութիւն նամ հմտութիւն լեզուադասին, որ եւ ոչ բառ մը ուղիղ կրնայ յառաջ բերել:

իրրեւ մայր կը հանդիսանայ միւսներու, այսինքն իւր սկզբնական ձեւովն անարատ պահուած է եւ իրմէ դիւրաւ կը մեկնուին մէկալ ձեւերն՝ որոնք ուրիշ համոցեղ քոյր լեզուներու մէջ կը դիտուին՝ իւրաքանչիւրին յատուկ օրինաց համեմատ այսպէս կամ այնպէս միօրինակ փոխուելով։ (Հնդկին թէեւ հոս մայրութեան իրաւունք կը ստանայ, սակայն ամէն բառի վրայ այսպէս չէ, որով նաեւ ինք՝ (թերեւս երէց) քոյր է լոկ)։ Իսկ երբ նոյն լեզուաց հինգ նշանակող բառերն համեմատելով եւ ոչ մէկին վրայ մայր ձեւն անեղծ պահուած գտանք, որովհետեւ եւ ոչ մէկէն կարելի էր մնացածները մեկնել գիտնականօրէն, ստիպուեցանք՝ զօրձեալ նոյն լեզուաբնական միակերպ իշխող օրինաց հալատակելով՝ իրրեւ նախամայր բառ դնել *pankan*, որմէ այն լեզուաց զանազան կերպով փոխուած բառերը դիւրաւ կը մեկնուին այն հաստատուն օրինօք, որոնց ազդեցութեան տակ նոյն բառերն այլայլութիւն կրած են։ Ուրեմն համեմատող լեզուաբան՝ գիտական այս եղանակը միայն կրնայ գործածել երբ լեզուներն իրարու հետ կը բաղդատէ։ Այս կամ այն լեզուի սերնդական մերձաւորութիւնն կամ ազգականութիւնն որոշելէն ետեւ, կը մնայ բառերուն ձայնական բաղդատութենէն նախալեզուեան մայր ձեւը գտնել եթէ կարուած է, կամ որոշել՝ եթէ պահուած է։ Քննադատն եթէ ձեռնհաս է՝ թող այդ եզանակին անբաւականութիւնն ապացուցանէ ուստի եւ գիտնականօրէն համոզէ զմեզ թէ այդ բառերու համեմատութենէն հանուած մայր ձեւերը մայրութեան իրաւունք չունին կամ իրականութենէ զուրկ են։ Այդ քանի որ չի կրնար ընել, լաւ է լռել խոնարհութեամբ եւ չաղաղակել։ «Յոյց մեզ նախալեզուն որ գտնենք արմատը։ Նախալեզուն չկայ, ապա արմատն եւս չկայ. թէպէտ եզրներուն մին, բառը, կայ»։ Թող տեսնէ նախալեզուն այն ամէն լեզուներուն վրայ, որոնք բնութեամբ կամ սերնդեամբ համացել են իրարու։ Նախալեզուն չի կրնար ըսուիլ թէ չկայ, այնչափ կայ ու կ'աւորի, որչափ մայր մը որ դուստրներ ծնած է եւ այս դասերը հարկաւ համամայր են։ Արդ քանի որ դուստրք կան, կայ նաեւ մայրն։ Ուրեմն դուստր լեզուաց բառերուն

մէջ կ'ապրին մայր բառերն եւ ասոնց արմատներն, որոնք բաւական հաստատուն եւ անփոփոխ տարերք են :

Իսկ երբ երկու լեզուի բառ իրարու հետ կը համեմատենք, եթէ ասոնք համացեղ բնիկ բառեր են, նոյն բառերուն նախաձեւն կամ (Քննադատին ռամկական բացատրութեամբ) արմատը գտնելու համար, բնաւ պէտք չկայ իւր յռօժումն անուանած անպէտ եւ անխմատ գործողութեան. քննական-համեմատական եղանակին մէջ, զոր վերագոյն մեկնեցինք զանազան կերպով, ամենայն ինչ բովանդակուած է : Վերջապէս Քննադատն երբ տգիտութեան հետ չարութիւն ալ խառնելով մեր մատենին մէջ յիշուած՝ բայական արմատներն խառնիխուռն յառաջ կը բերէ, կը խնդրենք ընթերցողներէն որ զանոնք մեր նոյն երկաթիբութեան մէջ կարգան, ուր կը տեսնեն թէ ինչ կերպով դրուած են եւ որպիսի կարեւորութիւն ունին :

Քննադատն երբ ճառին վերջերը կը հասնի՝ զայրոյթը թուի թէ մինչեւ վերջին աստիճան սաստկացած է, վասն զի խորհողական գորութիւնը կարծես թէ բոլորովին կը խանգարի : Մեր դէմ զգացած անհնարին բարկութեամբ, անտարակոյս առանց մտածելու չարաչար հետեւանքն, կը յարձակին ահա եւրոպական եւ յատկապէս գերմանական լեզուաքննական հեղինակութեան վրայ : Որպիսի՞ յիմարութիւն : Աչակերտին չկարենալով յաղթել, անոր վարդապետաց կ'երազէ գիմադրել, նա որ հնադարեան նետերով արդի հրազինուց դէմ կը մարտնչի : Սրդեօք չունինք իրաւունք մենք ըսելու. « Խիստ է քեզ ընդդէմ խթանի աքացել » : Գերմանացիք պէտք չունին Քարաքաչեանէ մը սորվելու ոչ գիտութիւն եւ ոչ լեզուաքննական եղանակ, նոյնպէս անկէ չեն սպասեր հաստատութիւն իրենց լեզուագիտական եզրակացութեանց : Խեղճ Քննադատը չի գիտեր որ քան զինքն աւելի հմուտ են նոյն աղբին հայագէտ լեզուաքննիք հայ լեզուիս հին եւ նոր վիճակին : Երթայ նախ գերմանական դըրօցներու մէջ մեր վարդապետներէն աւուղջ արմարանութիւն եւ ճշմարիտ լեզուագիտութիւն սորվի եւ յետոյ գայ անոնց աչակերտին հետ վիճելու. — այն ատեն կը գտնենք մեր հաւասարը :

ԽԱՐԱՋԱՆ ԵՒ ԳԱԻԱՋԱՆ

Երկուքն ալ պարսիկ բառ՝ առջինն իշահատ եւ երկրորդը
կոխահատ նշանակութեամբ, նալ. կայ آژاک (մորակ) :

Ոտար ինքնին կ'աղաղակէ թէ պարսկերէն է, թէեւ միւս
հայերէն եջն ալ աւելի թաթարական բառ կ'երեւայ : Գաւ
եթէ բնիկ ըլլար կաւ գրուելու էր՝ ինչպէս կով կը ցուցնէ :
Շատ հեղ կրկնած ենք թէ նախամայր լեզուին հնչողներն՝
ինչպէս զ, դ եւայլն մեր մէջ կ, s չհնչողներուն փոխուած են :

Վերջապէս գաւն զուտ պարսկաձեւ է, որուն հայական
ձեւն է գաւն (ծեծեւ, զարնեւ), ուստի գաւնել : Սոյն արմատին
հնդեւրոպական ձեւն է ghan, որուն նախաձայն ցիէն թէեւ
հայերէն զ ալ կրնայ սերիլ, ինչպէս զնուր (բուն զարնել),
սակայն ոչ ոք կրնայ կատկածիլ՝ որ նոյն բարդերուն վերջին
մասն հայ տարր չի բովանդակեր, եւ երկուքն ալ պատ-
րաստ առնուած են Պարսիկներէն :

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՋՈՒ

Ո՛վ մայրենի քաղցրիկ լեզու,
Ջոր կաթին հետ բերնիկս հեղու
Ազնիւ մայրիկս երբ ես տակաւ
Աճիմ մանկիկս լուրջ հասակաւ :

Լեզու որով իմ միտք զարթնուն
Ճանչնալ մեղմով, կոչել զանուն
Հայրիկ, մայրիկ, եղբորիկ, քուրիկ,
Որոնցմէ զատ ինչ կայ քաղցրիկ :

Լեզու որ տայ սիրել սերտիւ
Նախ սիրողներն ամբաւ սրտիւ՝
Անունն ու վառք հայրենի տան
Որ կեանք եւ լոյս, յոյս եւ ոյժ տան :

Ո՛վ մայրենի լեզու սիրուն,
Սիրտս է սիրովդ համակ զեզուն,
Որ գեղեցիկ ես եւ հարուստ,
Թէ զքեզ ատեմ իմ է կորուստ :

ԱՅՐԻ ՄԱՅՐՆ ՈՒ ՄԻԱՄՈՐ ՈՐԴԵԱԿՆ

Ծաղիկ որդեակս (Շարունակութիւն)

Տեսայ մարգաց ծաղիկ մի
 Ծաղկանց էր նա զարդ զարմի .
 Հեզիկ սահող առուաց քով
 Հրճուէր շողայր լուրջ տեսքով :
 Արմատն ինկած սլարարտ հող՝
 Չգէայր սրտինն երբեք դող .
 Չէր ալ տեսած օդեր խիտ ,
 Այլ դալարեաց մէջ հանգիստ՝
 Անոյշ բուրում միշտ սփռէր
 Հովիտ , անտառ , դաշտ ու լեռ :
 Ամէն այգուն ցօղ քաղցրիկ
 Տայր ծարուին զով ջուր հերիք ,
 Դոյնգոյն հագուստն ալ ատով
 Զարդարուէր ջինջ մարգարտով :
 Երբ մարգն անդին ծաղկավարս
 Զարթնոյր , ծաղկանց իբրեւ հարս
 Երկնից աստեղ բոց աչերն
 Իւր գեղոյն վրայ տայր հանգչել :
 Վարդամատն այդ հաշտ ու հեշտ
 Այսպէս ողջոյն տայր պարկեշտ :
 Իսկ բոցաշունչ երբ արեւ .
 Երեկոյին տայր բարեւ ,
 Մեղմիկ հովեր խաղաղիկ՝
 Առած անոր շունչ ծաղիկ՝
 Տանէին միշտ իրենց թեւ՝
 Սփռել ամէն դի թեթեւ :
 Այսպէս կրկին վեց դարուն
 Վայլեց որդեակս իմ սիրուն :
 Չէի սակայն համարեր
 Վերջին հասեր են օրեր :

Ծաղկունք, մարգաց դուք հարսունք ,

Ժամն է հասեր որ արցունք
 Հոսեն, խօսին լեզուիս տեղ՝
 Որ դառն վշտիս լինի դեղ։
 Ձայնս է հատեր, չունիմ ոյժ,
 Մայր եմ, ի՞նչպէս ընեմ ժոյժ։
 Կրնամ սլատմել, ի՞նչ ըսեմ.
 Ո՛ր անգութ բախտ, օր նսեմ։
 Առտու մըն էր համակ լուրջ,
 Ծագէր տակաւ աշալուրջ։
 Երկնից հայլին շողայր ջինջ,
 Օդէն երկիւղ կայր ոչինչ։
 Անոյշ հովեր փչէին,
 Խոտեր փշտ վէտ դդչէին,
 Ծաղկունք բուներ սար սիրուն
 Կը տօնէին լուրջ գարուն։
 Բնութեան ծիծաղ դէմքն սկսաւ
 Յանկարծ ակրիլ, դգալ ցաւ՝
 Երբ Հիւսիսի չունչ սառոյց
 Մրրիկ մըն էր մեծ յարոյց։
 Երեսն անոր ծաղկասփիւռ
 Կուտեց տակաւ ձմերունք ըլլաւ։
 Եկան ամպեր թոյր ու թուխ,
 Արեգական սիրան ալ բուխ
 Չհանգուրժեց, դողալով
 Ծածկեց երեսն ողբալով։
 Տեղաց սաստիկ ձիւն ու բուք
 Մատաղ մարմինն ալ փափուկ
 Պատեց ծաղկանց սառ սաքսուռ,
 Շունչն ալ կտրեց իրրեւ սուր։

(Շարունակելի)